

JAKUB CZEPEK

W poszukiwaniu teoretycznoprawnych źródeł konieczności proceduralnego zabezpieczania materialnych gwarancji praw człowieka. Analiza założeń Johna Finnisa i Roberta Alexy'ego

In Search of Theoretical and Legal Sources for the Necessity of Procedural Safeguards for Substantive Human Rights Guarantees. Analysis of the Assumptions of John Finnis and Robert Alexy

Abstract

The issue of positive obligations, and in particular procedural obligations, is very important in the sphere of contemporary international protection of individual rights. Positive obligations include substantive and procedural obligations. An extremely important element of this construct is the safeguarding of substantive guarantees by procedural means. Supplementing substantive rights with effective investigation procedures ensures its practical dimension and protects such law from becoming theoretical and illusory. Leaving any legal guarantee without procedural safeguards will prevent or, at best, significantly hinder its use by the entitled entity. The quality of procedural measures is also important, as they should fulfil their role effectively in order to ensure the real possibility of using the appropriate mechanisms and procedures to secure the substantive guarantee. The aim of this study is to examine the views that accurately reflect the need for procedural safeguards for substantive guarantees of individual rights. From the perspective of international human rights law, the aim is therefore to present views that formulate the theoretical and legal basis for the creation of positive obligations, especially procedural obligations, with regard to fundamental individual rights. In this regard, the views of Robert Alexy and John Finnis are particularly important. Both authors seem to reflect in the broadest sense the nature and theoretical basis of the need to supplement substantive guarantees with procedural mechanisms.

JAKUB CZEPEK – doktor habilitowany nauk prawnych, profesor Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, ORCID – 0000-0001-7741-7806, e-mail: jjczepek@gmail.com

KEYWORDS: positive obligations, theoretical foundations, substantive guarantees, human rights, Finnis, Alexy

SŁOWA KLUCZOWE: zobowiązania pozytywne, teoretyczne podstawy, materialne gwarancje, prawa człowieka, Finnis, Alexy

1 | Wprowadzenie

Zagadnienie zobowiązań pozytywnych, a w szczególności zobowiązań o charakterze proceduralnym, jest bardzo istotne w sferze współczesnej, międzynarodowej ochrony praw jednostki. W ciągu ostatnich dekad zobowiązania pozytywne stały się ważnym elementem międzynarodowej ochrony praw człowieka^[1]. Dotyczy to w szczególności praw obywatelskich i politycznych. Szeroki rozwój zobowiązań pozytywnych jest szczególnie widoczny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (ETPC), choć jest dostrzegalny także w dorobku Komitetu Praw Człowieka oraz w systemie Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka (AKPC).

---

¹ Zob.np.: Zob. np. Cezary Mik, „Teoria obowiązków pozytywnych państw-stron traktatów w dziedzinie praw człowieka na przykładzie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”, [w:] *Księga jubileuszowa profesora Tadeusza Jasudowicza*, red. Jan Białoćerkiewicz, Michał Balcerzak, Anna Cieczko-Durlak (Toruń: TNOiK, 2004); Jakub Czepek, *Zobowiązania pozytywne państwa w sferze praw człowieka pierwszej generacji na tle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka* (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2014); Elżbieta Hanna Morawska, *Zobowiązania pozytywne państw-stron Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* (Warszawa: Katedra Ochrony Praw Człowieka i Praw Międzynarodowego Humanitarnego WPiA UKSW, 2016); Alastair R. Mowbray, *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights* (Oxford-Portland-Oregon: Hart Publishing, 2004); Dimitris Xenos, „The Positive Obligations of the State under the European Convention of Human Rights”, (London-New York: Routledge Research in Human Rights Law, 2012); Jakub Czepek, *Standard skutecznego śledztwa w sferze ochrony prawa do życia w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2021). Zob. też Adam Wiśniewski, „Europejski Trybunał Praw Człowieka trybunałem konstytucyjnym Europy?” *Prawo i Więź*, nr 4(34) (2020): 324; Jakub Czepek, „Zaległości orzecznicze Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz mechanizmy służące ich eliminacji” *Prawo i Więź*, nr 4(38) (2021): 65-68.

Zobowiązania pozytywne obejmują obowiązki o charakterze materialnym oraz proceduralnym. Niezwykle istotnym elementem tej konstrukcji jest zabezpieczenie gwarancji materialnych środkami proceduralnymi. Dopełnienie prawa o charakterze materialnym procedurami skutecznego dochodzenia zapewnia jego praktyczny wymiar oraz chroni takie prawo przed popadnięciem w teoretyczność i iluzoryczność. Z kolei pozostawienie jakiegokolwiek gwarancji prawnej bez zabezpieczenia proceduralnego udaremni lub – w najlepszym wypadku – znacznie utrudni skorzystanie z niej przez uprawniony podmiot. Istotna jest także jakość środków proceduralnych, które powinny spełniać swą rolę w sposób skuteczny, aby zapewnić rzeczywistą możliwość skorzystania z odpowiednich mechanizmów i procedur zabezpieczających gwarancję materialną.

Niniejsze badania nie aspirują do miana filozoficznoprawnej czy teoretycznoprawnej analizy wszystkich istniejących poglądów w tym obszarze. Ponadto, tego rodzaju kompleksowa analiza z całą pewnością wymagałaby poświęcenia jej odrębnej publikacji. Celem niniejszej analizy jest raczej wskazanie poglądów, które w sposób najpełniejszy oddają założenia leżące u podstaw konieczności proceduralnego zabezpieczania materialnych gwarancji praw jednostki. Z punktu widzenia prawa międzynarodowego praw człowieka chodzi więc o przedstawienie poglądów, które formułują teoretycznoprawne podstawy kreowania zobowiązań pozytywnych, a zwłaszcza proceduralnych w odniesieniu do podstawowych praw jednostki.

W tym zakresie dominujące zdają się być poglądy Roberta Alexy'ego i Johna Finnisa. Należy jednak zaznaczyć, że na analizowany problem zwracali uwagę także inni autorzy. Przykładem może być choćby Ronald Dworkin, który zwraca uwagę na konieczność zapewnienia skutecznego postępowania dotyczącego w szczególności naruszeń praw człowieka^[2]. Jednak w kontekście analizy zobowiązań proceduralnych w sferze praw człowieka to właśnie poglądy Alexy'ego i Finnisa wysuwają się na pierwszy plan. Obaj autorzy zdają się w sposób najszerszy oddawać charakter i teoretyczne podstawy konieczności uzupełniania gwarancji materialnych mechanizmami proceduralnymi. Zwłaszcza założenia Alexy'ego wydają się mieć niebagatelny wpływ na podstawy zobowiązań proceduralnych w sferze prawa międzynarodowego praw człowieka.

---

² Szerzej: Ronald Dworkin, *Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate* (Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2008), 43-45.

2 | Konieczność uzupełniania norm procedurami ich dochodzenia na gruncie współczesnej doktryny prawa natury

Powrót współczesnej teorii i filozofii prawa do idei praw człowieka wiąże się ze zmierzchem pozytywizmu i słynną formułą Radbrucha^[3]. W szeregu swych artykułów^[4] autor owej formuły, Gustaw Radbruch, głosił krytykę norm prawnych, które nie byłyby oparte na imperatywach moralnych, a wynikałyby wyłącznie z przepisów prawnych. Założenia idei Radbrucha najlepiej oddaje często cytowany fragment jego artykułu *Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo*. Zgodnie z nim: „konflikt między sprawiedliwością i bezpieczeństwem prawnym należałoby rozwiązać w ten sposób, ażeby prawo pozytywne zagwarantowane przez ustawodawstwo i władzę państwową miało pierwszeństwo również wtedy, gdy treściowo jest niesprawiedliwe i niecelowe, chyba że sprzeczność ustawy pozytywnej ze sprawiedliwością osiąga taki stopień, że ustawa jako prawo niesprawiedliwe powinna ustąpić sprawiedliwości”^[5].

Szczególnie w okresie powojennych rozliczeń ze zbrodniami niemieckimi było to stanowisko istotne i przyczyniające się do odchodzenia od negatywnie postrzeganego pozytywizmu, zwłaszcza w jego twardej odmianie^[6] na rzecz doktryny prawa natury. Odejście od pozytywistycznych ideałów dominujących w myśli prawniczej, zwłaszcza w III Rzeszy, umożliwiło powrót do koncepcji norm prawnych opierających się na podstawowych wartościach. W tym znaczeniu założenia Radbrucha przyczyniły się

---

³ Zob. szerzej Jerzy Zajadło, *Formuła Radbrucha. Filozofia prawa na granicy pozytywizmu prawniczego i prawa natury* (Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2001).

⁴ Gustaw Radbruch, „Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo”, tłum. Jerzy Stelmach, [w:] *Współczesna teoria i filozofia prawa na Zachodzie Europy. Wybór tekstów*, oprac. Tomasz Gizberst-Studnicki, Krzysztof Pleszka, Ryszard Sarkowicz, Jerzy Stelmach (Kraków: nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1985); Gustaw Radbruch, „Pięć minut filozofii prawa”, tłum. Jerzy Stelmach, [w:] *Współczesna teoria i filozofia prawa na Zachodzie Europy*; Radbruch Gustaw, „Ustawa i prawo”, tłum. Jerzy Zajadło *Ius et Lex*, nr 1 (2002): 159.

⁵ Radbruch, „Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo”; zob. także Marcin Lubertowicz, „Lex iniustissima non est lex. Formuła Gustava Radbrucha jako alternatywa dla międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka” *Studia Erasmiana Wratislaviensia*, z. 4 (2010): 362.

⁶ Zajadło, *Formuła Radbrucha*, 115.

do powrotu do założeń koncepcji prawnonaturalnej, określanej niekiedy jako „drugie odrodzenie prawa natury”^[7].

Właśnie na tej podstawie doszło do rozwoju współczesnej doktryny ochrony praw człowieka. Wpływ założeń prawa natury jest widoczny w Karcie Narodów Zjednoczonych, która już w drugim zdaniu preambuły odwołuje się do „przywrócenia wiary w podstawowe prawa człowieka, godność i wartość jego osoby”^[8].

Podobne założenia znalazły się w preambule Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, która wskazuje, że „brak poszanowania i pogarda dla praw człowieka doprowadziły do czynów barbarzyńskich, które wstrząsnęły sumieniem ludzkości”^[9]. Zgodnie z Preambułą do PDPC niezbędne jest także, by „prawa człowieka były chronione przez przepisy prawne, aby człowiek nie był zmuszony, doprowadzony do ostateczności, uciekać się do buntu przeciwko tyranii i uciskowi”^[10].

Pozostające w opozycji do prawa natury koncepcje pozytywistyczne Hart opisuje jako deskryptywną, moralnie neutralną teorię dotyczącą natury prawa. Deskryptywnym określa takie ujęcie, które nie ma na celu usprawiedliwiania (*justify*) lub legitymizowania (*legitimize*) jakiegokolwiek aspektu swojego przedmiotu. Jako moralnie neutralne pojmując takie ujęcie teorii, że teoria ta w żaden sposób nie musi się opowiadać za określonymi rozwiązaniami kwestii moralnych bądź politycznych, ani nie jest zaangażowana w jakiegokolwiek oceny moralne lub polityczne^[11].

Niektóre pozytywistyczne teorie prawa są często krytykowane za koncentrowanie uwagi wyłącznie na jednym rodzaju prawa. Chodzi o prawo państwowe (*municipal law*)^[12]. W tym ujęciu pominięte lub zaniedbane pozostaje prawo międzynarodowe publiczne, prawo zwyczajowe, prawo Unii Europejskiej, czy wreszcie, prawo międzynarodowe praw człowieka.

---

⁷ Kazimierz Opalek, *Studia z teorii i filozofii prawa*, (Kraków: Wydżiaa Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego 1997), 17; zob. także Lubertowicz, „Lex iniustissima non est lex”, 362.

⁸ Karta Narodów Zjednoczonych z 26 czerwca 1945 r., Preambuła.

⁹ Powszechna Deklaracja Praw Człowieka z 10 grudnia 1948 r., Zgromadzenie Ogólne ONZ, 217 A (III), Preambuła, ust. 2.

¹⁰ Ibidem, ust. 3.

¹¹ Andrei Marmor, „Legal positivism: Still Descriptive and Morally Neutral” *Oxford Journal of Legal Studies*, nr 4 (2006): 683; Peter Ripkema, „The Inevitability of Moral Evaluation” *Ratio Juris*, nr 4 (2011): 414.

¹² Takiej krytyki dokonują choćby Hart, Raz i Shapiro: szerzej: Tomasz Gizbert-Studnicki, Adam Dyrda, Andrzej Grabowski, *Metodologiczne dychotomie. Krytyka pozytywistycznych teorii prawa* (Warszawa: Wolters Kluwer, 2016), 234.

Niekiedy teorie pozytywistyczne traktują prawo międzynarodowe jako pewną ułomną postać prawa, pozostającą na granicy między prawem a nieprawem^[13].

Tak zaproponowana wizja systemu prawa trudna jest do obrony. Zwłaszcza w kontekście szczególnej relacji wynikającej z prawa Unii Europejskiej i wpływu przepisów prawa UE na państwa członkowskie, relacji wynikających z przynależności państwa do organizacji międzynarodowych, czy w kontekście analizy multicentryczności współczesnych systemów prawnych^[14]. Relacje pomiędzy systemem prawa krajowego a porządkami międzypaństwowymi, takimi jak prawo międzynarodowe publiczne, prawo Unii Europejskiej, prawo międzynarodowe praw człowieka, stają się zbyt złożone i w pewien sposób wymykają się kognicji niektórych koncepcji pozytywistycznych^[15].

W związku ze wspomnianymi niedostatkami doktryny pozytywistycznej, a także ze względu na rolę koncepcji prawnonaturalnych w kształtowaniu współczesnej ochrony praw człowieka, to właśnie te koncepcje należy poddać szerszej analizie w poszukiwaniu źródeł założeń uzupełniania norm procedurami ich dochodzenia.

Przede wszystkim na uwagę zasługuje analiza założeń autorstwa Johna Finnis. Co ciekawe, trudno go uznawać za „klasycznego” przedstawiciela doktryny prawa natury. Swoją teorię tworzył i rozwijał w toku ciągłej polemiki z przeciwnikami idei prawa naturalnego – z jednej strony, z drugiej zaś – ze zwolennikami tradycyjnej interpretacji tomistycznej. Teoria powstała w Oksfordzie, w czasie dominacji jursprudencji analitycznej. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w jej założeniach. U Finnis dostrzegalne jest współistnienie dwóch wielkich teorii prawa: tradycji tomistycznej i tradycji jursprudencji analitycznej^[16].

Współistnienie tych dwóch koncepcji zdaje się u Finnis czymś oczywistym. Nawet analizując dokładnie poszczególne tezy przynależące do doktryny prawa natury i pozytywizmu prawniczego, trudno byłoby jednoznacznie zakwalifikować jego teorie do jednej z tych szkół.

¹³ Ibidem, 235, zob. także Herbert Lionel Adolphus Hart, *The Concept of Law* (Oxford: Oxford University Press 2012), 213 i nn.

¹⁴ Ibidem, 237; zob. także Ewa Łętowska, „Multicentryczność współczesnego systemu prawa i jej konsekwencje” *Państwo i Prawo*, nr 4 (2005), 3 i nn.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Paweł Łabieniec, *Prawo rozumu. O teorii prawa naturalnego Johna Finnis* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004), 6-7.

I tak, według Kazimierza Opałka, Jerzego Wróblewskiego oraz Aulis Aarnio do najważniejszych składników doktryny prawnonaturalnej zalicza się następujące tezy:

1. istnieją reguły prawne nie będące rezultatem zachowania się organów państwa, a regulujące zakres stosunków normowanych przez prawo pozytywne, przy czym reguły te są podstawą oceny prawa pozytywnego z punktu widzenia jego sprawiedliwości;
2. z faktów opisanych zdaniem w sensie logicznym wynikają jakieś wartości czy reguły wyrażone w ocenach lub normach;
3. źródłem ocen czy reguł prawa naturalnego są właściwości natury człowieka, właściwości elementarnego współżycia w grupie ludzkiej lub jego przeżyć sprawiedliwości lub niesprawiedliwości;
4. reguły względnie oceny prawnonaturalne są niezienne, a jeśli byłyby zmienne to w każdym razie są bardziej stałe niż normy prawa pozytywnego^[17];
5. reguły te stanowią podstawę obowiązywania prawa pozytywnego^[18];
6. możliwe jest odkrycie „powinności materialnych”, czyli takich, które nie są zrelatywizowane ani systemowo, ani instrumentalnie;
7. „powinności materialne” mogą być wywodzone ze zdań o faktach (faktach naturalnych lub nadnaturalnych);
8. możliwe jest zbudowanie naukowej aksjologii, w ramach której można naukowo uzasadniać materialne wartości i powinności^[19].

Paweł Łabieniec dowodzi, że koncepcja Finnisa pozostaje w zgodzie tylko z niektórymi z nich. Nawet teza 1 jest zaakceptowana tylko częściowo. Zdecydowanie fundamentalne dla jego teorii podstawowe zasady oparte na podstawowych dobrach człowieka oraz wymogach praktycznej rozumności nie są rezultatem zachowania organów państwowych. Wątpliwe jest jednak, czy te zasady mają charakter „prawny” oraz czy „regulują zakres stosunków normowanych przez prawo pozytywne”. Zakres regulacji

¹⁷ Kazimierz Opałek, Jerzy Wróblewski, *Współczesna teoria i socjologia prawa w Stanach Zjednoczonych* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983), 26.

¹⁸ Wiesław Lang, Jerzy Wróblewski, *Współczesna teoria i filozofia prawa w USA* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986), 44.

¹⁹ Kazimierz Opałek, Jerzy Wróblewski, „Aksjologia – dylemat między pozytywizmem prawniczym a doktrynami prawa natury” *Państwo i Prawo*, nr 9 (1966): 260-261; zob. także Aulis Aarnio, „Form and Contest in Law: Dimensions and Definitions of Legal Positivism” *Archivum Juridicum Cracoviense*, XII (1980).

finnisowskich zasad podstawowych i wymogów praktycznej rozumności nie odpowiada zakresowi regulacji prawnych. Jako wyjątek należy jednak traktować pierwszą z tych zasad dotyczącą ochrony życia ludzkiego. Jest to sfera regulowana przez wszystkie porządki prawne^[20].

Finnis nie akceptuje tez 2 i 7. Dobra podstawowe są przez niego postrzegane niejako jako oczywiste same przez się^[21]. Nie są wywodzone z natury człowieka, przeżyć sprawiedliwości czy niesprawiedliwości. Analiza dóbr podstawowych w jego ujęciu będzie przedmiotem dalszych rozważań.

Akceptacji Finnis'a nie znajduje również teza 5. Uznaje on bowiem autonomiczne obowiązywanie prawa pozytywnego. Kluczowe jest dla niego pytanie, czy niesprawiedliwe prawo pozytywne wiąże w sumieniu, a więc czy jest wiążące w znaczeniu moralnym^[22].

Tezy 4 i 6 znajdują akceptację Finnis'a. Podstawowe dla jego koncepcji założenia zasad podstawowych i wymogów praktycznej rozumności są niezmiennie, a zatem spełniają wymóg tezy 4. Mają też charakter „powinności materialnych”, co jest równoznaczne z akceptacją tezy 6. Naturalną konsekwencją jest także akceptacja tezy 8. Łabieniec dodaje w tym miejscu pewne zastrzeżenie, wskazując, że według Finnis'a możliwym jest rozumne poznanie powinności i wydanie decyzji jako sądu rozumu praktycznego. Nie oznacza to, że takie poznanie ma charakter „naukowy”. Sam Finnis nie precyzuje, czy poznanie praktyczne spełnia kryteria „naukowości”^[23].

Dodatkowo, Finnis przyjmuje szereg tez, które bardzo często są wskazywane jako typowe dla teorii pozytywistycznych. Ta grupa obejmuje następujące tezy:

1. dla ustalenia, jakie prawo obowiązuje (w sensie formalnym), wystarczą kryteria faktualne, empiryczne;
2. prawo nie czerpie mocy wiążącej (w znaczeniu formalnym) ze swej treści moralnej;
3. należy odróżnić badanie prawa, jakim jest, od badań socjologicznych, historycznych i moralnych ocen prawa;
4. należy ściśle oddzielać byt od powinności na trzech płaszczyznach: ontologicznej, epistemologicznej i logicznej^[24].

²⁰ Łabieniec, *Prawo rozumu*, 71-72.

²¹ Szerzej Gerard V. Bradley, Robert George, „The New Natural Law Theory: A Reply to John Porter” *The American Journal of Jurisprudence*, 39 (1994): 305.

²² Łabieniec, *Prawo rozumu*, 73.

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem.

Łabieniec wskazuje, że tezy 1-3 są konsekwencją finnisowskiej koncepcji autonomii prawa pozytywnego, a dokładniej chodzi o autonomię jego mocy wiążącej. Finnis odróżnia moralny obowiązek przestrzegania prawa od formalnego związania prawem. Teza czwarta stanowi zaś filar „nowej teorii prawa naturalnego”^[25].

Ponadto, Finnis zdaje się odrzucać niektóre założenia właściwe dla pozytywizmu prawniczego (w jego klasycznym znaczeniu). Odrzuca następujące tezy:

1. prawa ustanowione przez człowieka są rozkazami;
2. rzeczywiste prawo jest produktem dzierżenia władzy, która jest nieskrępowana w tworzeniu prawa;
3. prawo jest systemem zupełnym, wszelkie decyzje można w nim podjąć za pomocą formalno-logicznych reguł inferencyjnych;
4. należy okazywać bezwzględne posłuszeństwo prawu pozytywnemu;
5. nauka prawa jest ograniczona do dogmatyk prawniczych; jej przedmiotem jest prawo takie, jakim jest; jej zadaniem jest opracowanie aparatu pojęciowego prawa, systematyzacja i interpretacja prawa, badanie jego stosowania;
6. interpretacja prawnicza jest odkrywaniem woli historycznego prawodawcy^[26].

Nieszablonowe podejście Finnisa do podstawowych tez doktryny prawa natury i klasycznego pozytywizmu prawniczego niektórzy traktują jako odejście od koncepcji doktryny prawnonaturalnej^[27]. Mimo to trudno byłoby zakwalifikować teorie Finnisa inaczej. O poważnym powiązaniu ze szkołą prawa natury świadczą przede wszystkim jego poglądy na temat moralności i moralnego obowiązku przestrzegania prawa^[28], czy wyróżnienie i racjonalne uzasadnienie istnienia katalogu absolutnych praw człowieka.

Teza o absolutnych prawach człowieka jest charakterystyczna dla poglądów Finnisa oraz stanowi podstawę dla dalszych rozważań o potrzebie uzupełniania niektórych norm obowiązkami o charakterze proceduralnym.

²⁵ Ibidem, 74.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Zob. np. Jean Porter, „Basic Goods and the Human Good in Recent Catholic Moral Theology” *The Thomist*, 57 (1993), 27.

²⁸ Łabieniec, *Prawo rozumu*, 78.

Co ciekawe, zdaniem Finnisa dóbr podstawowych jest wiele i nie można ich ani sprowadzić do siebie nawzajem, ani też uporządkować hierarchicznie^[29]. Jest to założenie zbieżne z zasadą niepodzielności praw człowieka. W tym znaczeniu kategorię finnisowskich praw absolutnych należy traktować odrębnie.

San Finnis stwierdza jasno, że istnieją absolutne prawa człowieka. Te podstawowe wartości nie są wyłącznie abstrakcyjne. Są to aspekty rzeczywistego dobrostanu jednostek z krwi i kości. Korelacje z wyjątkowymi obowiązkami wynikającymi z tego wymogu są zatem bez wyjątku lub bezwzględnymi prawami do roszczeń ludzkich. Zdaniem Finnisa w sposób najbardziej oczywisty dotyczy to prawa, by życie jednostki nie zostało jej bezpośrednio odebrane, a więc prawa do życia^[30]. Oprócz niego Finnis wymienia także: prawo do tego, by nie być pozytywnie okłamywanym w żadnej sytuacji (na przykład poprzez naukę, nauczanie, publikacje naukowe, nadawanie wiadomości), w której oczekuje się komunikacji faktu (w przeciwieństwie do fikcji czy poezji); prawo do wolności od skazania na podstawie świadomie fałszywych zarzutów; prawo, by nie być pozbawionym zdolności prokreacyjnych oraz prawo do bycia uwzględnionym z szacunkiem przy każdej ocenie tego, czego wymaga wspólne dobro^[31].

Wydaje się, że trudno byłoby postrzegać wymienione przez Finnisa prawa absolutne w kategoriach prawa międzynarodowego praw człowieka. W rzeczywistości katalog praw absolutnych koresponduje z niektórymi niederogowalnymi prawami pierwszej generacji. Oczywisty jest absolutny charakter prawa do życia, które ma charakter prawa fundamentalnego, niederogowalnego i zarówno w systemie uniwersalnej ochrony praw człowieka, jak i w systemach regionalnych jest to prawo będące warunkiem korzystania z innych praw i wolności. Finnisowskie „prawo, by nie być pozbawionym zdolności prokreacyjnych” można byłoby interpretować jako element wolności od tortur, okrutnego i niehumanitarnego traktowania lub karan, które również ma charakter prawa niederogowalnego.

Z międzynarodową ochroną praw człowieka zdaje się również korespondować „prawo do wolności od skazania na podstawie świadomie fałszywych zarzutów”, które jest jednym z elementów składających się na prawo do słusznego procesu. Podobnie, „prawo do tego, by nie być pozytywnie

²⁹ John Finnis, *Fundamentals of Ethics* (Oxford: Clarendon Press, 1983), 122-126.

³⁰ John Finnis, *Natural Law and Natural Rights* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2011), 225.

³¹ Ibidem.

okłamywanym w żadnej sytuacji” naturalnie kojarzy się z ochroną wypowiedzi jako elementem szerszej pojętej wolności ekspresji.

Naturalnie są to powiązania częściowe i trudno dopatrzeć się u Finnis’a jasnych deklaracji wiążących wspomniane powyżej prawa jednostki wynikające z ochrony praw człowieka ze sformułowaną przez niego teorią absolutnych praw człowieka. Jedynym takim przypadkiem jest jasne potwierdzenie przez Finnis’a absolutnego charakteru prawa do życia.

Absolutny charakter niektórych praw podmiotowych jest konsekwencją siódmego wymogu praktycznej rozumności, który zakazuje dokonywania wyborów godzących bezpośrednio w którekolwiek z dóbr podstawowych – zarówno własnych, jak i innego człowieka^[32]. Najbardziej oczywistym przykładem tak pojętej ochrony dóbr podstawowych jest zakaz pozbawiania życia. Dotyczy to zarówno zakazu zabójstwa osoby trzeciej, jak też samobójstwa. Wspomniany zakaz gwarantuje także realizację ochrony życia jako prawa absolutnego.

Analiza prac Finnis’a prowadzi do konkluzji, że jego założenia dotyczące praw podmiotowych stanowią jedynie przyczynek do dalszego rozwoju takiej teorii. Sam Finnis nie sformułował spójnej i pełnej teorii takich praw. Warto zauważyć, że w jego ujęciu bazą dla koncepcji praw podmiotowych czy praw człowieka jest prawo natury. Finnis dostrzega także absolutny i uniwersalny charakter niektórych praw, które są aspektami podstawowych dóbr ludzkich. Finnis odrzuca traktowanie praw człowieka jako zamkniętego katalogu. Szczegółowa treść praw podmiotowych jest bowiem przedmiotem rozsądnego dyskursu toczącego się przy poszanowaniu wymogów praktycznej rozumności^[33].

Założenia koncepcji Finnis’a dają pewną podstawę teoretyczną prawom człowieka, choć trudno uznać ją za kompleksowe podwaliny. W jego ujęciu prawa jednostki zostały zakorzenione w założeniach prawa natury. Dla dalszych rozważań szczególnie istotne są spostrzeżenia dotyczące praw absolutnych, z prawem do życia na czele. Są one ważne, gdyż formułują teoretycznoprawną podstawę dla podkreślenia szczególnego charakteru prawa do życia oraz – w pewnym stopniu – szczególnych mechanizmów służących proceduralnemu i instytucjonalnemu zabezpieczeniu tego prawa.

³² Więcej na temat wymogów praktycznej rozumności: *ibidem*, 10-133; Warto wspomnieć, że Finnis wymienia także siedem dóbr podstawowych, które są oczywiste same przez się (*self-evident*). Są to: życie, wiedza, zabawa, doznanie estetyczne, życie w społeczności, praktyczna rozumność i religia: zob. szerz. *ibidem*, 86 i nn.; zob. także Łabieniec, *Prawo rozumu*, 66-67.

³³ Łabieniec, *Prawo rozumu*, 67.

Odnosząc się do aspektu proceduralnego dochodzenia prawa do życia czy innych finnisowskich praw absolutnych, jego wnioski zdają się jedynie fragmentaryczne. Analiza materialnego charakteru tych praw jest mu bliższa. Mimo to w pracach Finnis'a kilkakrotnie pojawia się wątek praw proceduralnych. Stwierdza on, że idea rządów prawa jest oparta na założeniu pewnej jakości interakcji pomiędzy władcą a rządzoneym, zakładającej wzajemność i proceduralną sprawiedliwość. Wartość ta ma charakter samoistny^[34]. Stwierdza też, że dla stworzenia prawa wolnego od niesprawiedliwości nie wystarczy oparcie się na przestrzeganiu proceduralnych reguł składających się na rządy prawa. Konieczne jest także przestrzeganie zasad o charakterze materialnym^[35].

Finnis, dokonując podziału części składowych terminu „prawo”, wyróżnia aspekt substancjalny (materialny) obejmujący zakaz określonego działania oraz aspekt proceduralny. Jego zdaniem, „proceduralne” cechy prawa dają powód do postrzegania ich jako autorytatywnych w identyfikacji i rozwiązywaniu problemów z koordynacją^[36]. Autor nieco bardziej precyzuje tę wizję, odnosząc się do prawa karnego. Stwierdza bowiem, że administracja lub wypracowanie zakazów prawnokarnych jest przeniknięte przez reguły i pryncypia proceduralnej sprawiedliwości (*due proces of law*) i substancjalną sprawiedliwość, które w sposób znaczący modyfikują dążenie do celu, jakim jest wyeliminowanie lub zmniejszenie niepożądanych form postępowania. Zdaniem Finnis'a, reguły postępowania ograniczają w pewien sposób procedurę śledztwa, przesłuchania oraz procesu^[37]. Należy to jednak interpretować jako ograniczenie wynikające z konieczności ochrony praw jednostki.

Oprócz powyższych – dość fragmentarycznych – odniesień do proceduralnego aspektu praw pojmowanych w ogóle oraz praw uznanych przez Finnis'a za absolutne, dostrzega on także aspekt instytucjonalnej ochrony praw. I tak stwierdza, że należy wyróżnić normy sprawiedliwości, które nie mogą być zastąpione lub przeważone, gdy odnoszą się do absolutnych praw człowieka. Zasady ogólne prawa działają w tym zakresie, ponad szerokim wachlarzem legislacyjnych określeń, w celu modyfikacji dążenia do poszczególnych dóbr społecznych. Ta modyfikacja nie może być wyłącznie kwestią powstrzymania się od określonych rodzajów zachowań:

³⁴ Finnis, *Natural Law*, 274.

³⁵ Ibidem, 274 i nn. Zob. także Łabieniec, *Prawo rozumu*, 80.

³⁶ Ibidem, 470.

³⁷ Ibidem, 261-262.

w przypadku zasad, które wymagają zadośćuczynienia czy „sprawiedliwości naturalnej”, mogą one być osiągnięte jedynie poprzez pozytywne stworzenie złożonych struktur administracyjnych i sądowych^[38].

Jak widać, założenia Finnis'a nie ograniczają się do dostrzeżenia praw podstawowych oraz absolutnych praw człowieka, ale częściowo zauważają także potrzebę ich zabezpieczenia poprzez elementy proceduralne (np. sprawiedliwość proceduralną) oraz stworzenie określonych struktur o charakterze instytucjonalnym. Trudno jednak byłoby uznać jego założenia za próbę stworzenia kompletnej podstawy teoretycznoprawnej dla ochrony praw materialnych jednostki oraz ich zabezpieczenia od strony proceduralnej.

3 | Konieczność uzupełniania norm procedurami ich dochodzenia w świetle niepozytywistycznej teorii prawa Roberta Alexy'ego

Współczesna doktryna prawa natury wykracza jednak poza poglądy Finnis'a. Dlatego warto zwrócić uwagę także na wpływ innych koncepcji prawnonaturalnych na rozwój założeń proceduralnych. Często podkreśla się, że etyka prawa natury została ostatnio rozwinięta przez takich teoretyków, jak Timothy Chappell, Gary Chartier, Alfonso Gomez-Lobo, David S. Oderberg czy Mark C. Murphy^[39], z kolei jurysprudencja prawa natury znalazła wyraz w pracach takich teoretyków, jak Robert Alexy, Michael Detmold, Mark Greenberg, Michael S. Moore i Nigel Simmonds^[40].

³⁸ Ibidem, 288-289.

³⁹ Timothy Chappell, *Understanding Human Goods: A Theory of Ethics* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998); Gary Chartier, *Economic Justice and Natural Law* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Alfonso Gomez-Lobo, *Morality and the Human Goods. An Introduction to Natural Law Ethics* (Washington: Georgetown University Press, 2002); David S. Oderberg, *Moral Theory: A Non-Consequentialist Approach* (Oxford: Blackwell Publishers, 2000); Mark C. Murphy, *Natural Law and Practical Rationality* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001).

⁴⁰ Tak np. Jonathan Crowe, „Natural Law Beyond Finnis” *Jurisprudence*, nr 2 (2011): 294-295; zob. także Mark C. Murphy, *Natural Law in Jurisprudence and Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Robert Alexy, *The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism* (Oxford: Oxford University Press, 2002); Michael

Obszerne przedstawienie wszystkich wymienionych badaczy byłoby niemożliwe w tym miejscu, dlatego też warto skupić się na pracach Roberta Alexy'ego i jego idei dotyczącej praw podstawowych oraz uzupełniania ich normami proceduralnymi i instytucjonalnymi (organizacyjnymi). Sam Alexy nie upiera się przy byciu klasyfikowanym jako przedstawiciel prawa natury. W jego pracach pojawia się raczej określenie niepozytywistycznej teorii prawa^[41]. Zdecydowanie najważniejszą pracą Alexy'ego dotyczącą praw podstawowych jest jego rozprawa habilitacyjna, *Theorie der Grundrechte* [Teoria praw podstawowych], która jeszcze za życia autora stała się przedmiotem szerokiej dyskusji i została przełożona na wiele języków^[42].

Przed wszystkim Alexy stwierdza, że jego celem jest stworzenie tak jasno uszeregowanego systemu prawidłowych i prawdziwych stanowisk dotyczących praw konstytucyjnych (podstawowych), jak tylko jest to możliwe^[43]. Maciej Dybowski uzupełnia, że pośród licznych teorii praw podstawowych (konstytucyjnych) Alexy proponuje taką teorię praw podstawowych w konstytucji, która byłaby zarazem ogólna, tj. dotycząca wszelkich, a nie wybranych praw konstytucyjnych, jak i prawna. Ten ostatni aspekt, zwany też doktrynalnym, przejawia się, zdaniem Alexy'ego, w trzech wymiarach takiej teorii: analitycznym, empirycznym i normatywnym. Ponadto musi spełniać wymogi spójności i strukturalności^[44].

Podstawowym pojęciem dla Alexy'ego jest norma praw podstawowych. Wskazuje on, że zawsze gdy jednostka posiada prawo podstawowe, musi ono wynikać z normy, która to prawo przyznaje^[45]. Norma praw pod-

---

J. Detmold, *The Unity of Law and Morality: A Refutation of Legal Positivism* (Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984); Mark Greenberg, „How Facts Make Law” *Legal Theory*, nr 3, (2004), 157; Nigel Simmonds, *Law as a Moral Idea* (Oxford: Oxford University Press, 2008).

⁴¹ Zob. Robert Alexy, „W obronie niepozytywistycznej koncepcji prawa”, tłum. Lech Morawski *Państwo i Prawo*, z. 11-12 (1993): 34-49.

⁴² Robert Alexy, *Theorie der Grundrechte* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986). Najśłynniejsze tłumaczenie tej pozycji na język angielski ukazało się jako: Robert Alexy, *A Theory of Constitutional Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2002). Dostępne jest także tłumaczenie tej pozycji na język polski, autorstwa Bożeny Kwiatkowskiej i Jerzego Zajadło – zob. Robert Alexy, *Teoria praw podstawowych* (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010).

⁴³ Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 11.

⁴⁴ Maciej Dybowski, „R. Alexy – Niepozytywistyczna filozofia prawa”, [w:] *Przyszłość dziedzictwa Robert Alexy, Ralf Dreier, Jürgen Habermas, Otfried Höffe, Arthur Kaufmann, Niklas Luhmann, Ota Weinberger: portrety filozofów prawa*, red. Jerzy Zajadło (Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2008), 48.

⁴⁵ Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 19.

stawowych jest pojmowana w sposób semantyczny, to znaczy w sposób nieitożsamy ze zdaniem o normie. Może ona występować jako zasada bądź reguła^[46]. Zasady w ujęciu Alexy'ego mogą pozostawiać wrażenie, jakby miały charakter pomocniczy w zakresie realizacji norm praw podstawowych. Jednak ich koncepcję należy oceniać jako trwały wkład autora w teorię prawa^[47].

Z kolei Michał Araszkiewicz i Tomasz Gizbert-Studnicki wskazują, że odróżnienie zasad od reguł ma znaczenie fundamentalne i nawiązuje do *principles* i *rules* Dworkina^[48]. Autorzy stwierdzają, że w teorii Alexy'ego każda norma jest regułą lub zasadą. Zasady to nakazy optymalizacji, realizacji założeń w najwyższym możliwym stopniu ze względu na możliwości faktyczne i prawne. Reguły zaś to normy, które mogą być spełnione lub niespełnione. Zasady zawierają nakazy *prima facie*, zaś reguły obejmują najczęściej nakazy definitywne^[49].

Kolizję między zasadami i regułami najlepiej obrazują istniejące między nimi różnice. I tak, jeżeli dwie reguły pozostają w konflikcie, konflikt ten można rozwiązać, jeśli jedną z reguł uzna się za nieobowiązującą i wyłącza się ją z systemu prawnego. Inną możliwością jest stwierdzenie, że jedna z reguł jest wyjątkiem od drugiej. Z kolei przy konflikcie zasad uznaje się jedną za posiadającą pierwszeństwo przed drugą. Nie oznacza to, że druga zasada jest nieobowiązująca, gdyż w innej sytuacji, to właśnie jej może zostać przyznane pierwszeństwo. Zdaniem Alexy'ego, nie można ustalić abstrakcyjnej teorii pierwszeństwa, gdyż jest to uzależnione od stanu faktycznego^[50].

W kontekście wyboru między dwiema zasadami Alexy zdaje się wskazywać, że nie ma zasad o charakterze absolutnym. Gdyby norma konstytucyjna ustanawiała absolutną zasadę odnoszącą się do jakiegoś interesu zbiorowego, normy przyznające prawa indywidualne nie mogłyby jej ograniczyć. Zjawisko to obrazuje opisany przez autora problem dotyczący godności ludzkiej. Jego zdaniem, w pewnym sensie jest to reguła, ponieważ w konkretnej sprawie sąd może orzec, że została ona naruszona. W innym

⁴⁶ Dybowski, „R. Alexy – Niepozytywistyczna filozofia prawa”, 49.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Zob. Ronald Dworkin, *Biorąc prawa poważnie* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998), 56 i nn.

⁴⁹ Michał Araszkiewicz, Tomasz Gizbert-Studnicki, „Teoria praw podstawowych Roberta Alexy'ego” *Przegląd Sejmowy*, nr 3 (2011):116-117.

⁵⁰ Ibidem, 117.

zaś sensie występuje jako zasada i może być wyważona w zestawieniu z inną zasadą^[51].

Jak widać, Alexy zdaje się być odległym od tworzenia zasad absolutnych dla realizacji praw podstawowych. Zdaje się też być nieprzekonanym do finnisowskiej koncepcji praw absolutnych. Częściowo podejmuje on tę problematykę przy rozważaniach poświęconych ograniczeniom praw podstawowych. Jego zdaniem, ograniczeniom podlegają interesy chronione prawnopodstawowo (takie jak wolności, zwykłe pozycje prawne) oraz sytuacje *prima facie*, które są chronione przez prawa podstawowe^[52]. Alexy'emu bliższe jest ograniczenie praw podstawowych jako norm ograniczających *prima facie*, czyli zasad^[53]. Ograniczenia praw podstawowych są normami. Jako takie, normy mogą ograniczać jedynie prawo, które jest samo w sobie prawnopodstawowe. Jeśli nie byłoby ono prawnopodstawowe, wówczas norma ograniczająca mogłaby stanowić naruszenie prawa, ale nie jego ograniczenie^[54]. Ograniczenia praw podstawowych mogą być bezpośrednie, gdy wynikają z norm o charakterze podstawowym lub wydane z upoważnienia prawnopodstawowego. Pośrednie ograniczenia mogą wynikać z przepisów szczególnych upoważniających do ograniczenia danego prawa podstawowego^[55].

Możliwość ograniczania praw podstawowych została jednak w koncepcji Alexy'ego zawężona. Nie może ona dotyczyć rdzenia (istoty) danego prawa. Jest to złożony problem, który zakłada odniesienie do dwóch rodzajów koncepcji. Przede wszystkim chodzi o ustalenie, czy gwarancja niezbywalnego rdzenia odnosi się do subiektywnych (podmiotowych) sytuacji, czy do obiektywnego stanu praw podstawowych oraz czy gwarancja jest absolutna, czy względna^[56]. Zdaniem Alexy'ego charakter praw podstawowych jako praw jednostek zmierza w kierunku przyjęcia teorii subiektywnej, a więc dotyczącej jednostki jako podmiotu korzystającego z praw, przynajmniej przy zastosowaniu łącznym z obiektywną, a więc taką, która koncentruje się na obiektywnym założeniu podstawowego charakteru przysługujących praw^[57].

⁵¹ Dybowski, „R. Alexy – Niepozytywistyczna filozofia prawa”, 51, zob. także: Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 63-64.

⁵² Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 181.

⁵³ Dybowski, „R. Alexy – Niepozytywistyczna filozofia prawa”, 55.

⁵⁴ Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 182.

⁵⁵ Dybowski, „R. Alexy – Niepozytywistyczna filozofia prawa”, 55.

⁵⁶ Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 192.

⁵⁷ Ibidem, 193.

Zgodnie z teorią absolutną musi istnieć rdzeń w każdym prawie, który nie może być ograniczony w żadnej sytuacji. Alexy uważa, że teoria absolutna idzie zbyt daleko w stwierdzaniu, że istnieją prawne sytuacje, których żaden powód prawny nie będzie w stanie ograniczyć^[58]. Jego zdaniem, przekonanie, że muszą istnieć prawa, które nawet w najbardziej ekstremalnych sytuacjach nie mogą być przeważone – tylko takie prawa są rzeczywiście absolutne – może być utrzymywane przez jednostkę wolną, która chce się poświęcić dla pewnych zasad, ale nie może to być kwestią należącą do prawa podstawowego^[59]. Alexy odnosząc się do zakresu ochrony praw podstawowych formułuje dwa wnioski. Po pierwsze, wszystkie środki, które naruszają podstawowe interesy, są *prima facie* zakazane. Po drugie, wszystkie środki, które naruszają podstawowo chroniony interes i ich ograniczenie nie jest uzasadnione, są zdecydowanie, prawnopodstawowo zabronione^[60].

Alexy dość szeroko odnosi się do kwestii obowiązków proceduralnych oraz uzupełniania nimi praw o charakterze materialnym. Dokonuje tego głównie w rozdziale 9 *Teorii praw podstawowych* poświęconym prawom do pozytywnego działania ze strony państwa (uprawnienia w sensie szerokim). Przede wszystkim autor stwierdza, że każde prawo (jednostki) do działań pozytywnych po stronie państwa jest uprawnieniem. Założenie uprawnienia jest dokładnym przeciwieństwem prawa ochronnego, które przewiduje każde prawo do braku działania, powstrzymania się od działań, zaniechanie po stronie państwa^[61].

Zdaniem Alexy’ego zakres pozytywnych działań państwa, które mogą być przedmiotem uprawnień, rozciąga się od ochrony obywateli przed innymi obywatelami przez prawo karne, wydanie norm organizacyjnych i proceduralnych, do zapewnienia pieniędzy i innych dóbr^[62].

To stwierdzenie należy odczytywać jako zobowiązanie spoczywające na państwie do podejmowania szerokiego spektrum działań w sferze obowiązków pozytywnych. Działania te rozpoczynają się od obowiązków legislacyjnych, zapewniających jednostce ochronę zarówno w płaszczyźnie horyzontalnej, jak i wertykalnej. W dalszej perspektywie zobowiązania państwa obejmują stworzenie regulacji organizacyjnych (instytucjonalnych)

⁵⁸ Ibidem, 195.

⁵⁹ Ibidem, 196.

⁶⁰ Dybowski, „R. Alexy – Niepozytywistyczna filozofia prawa”, 56.

⁶¹ Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 294.

⁶² Ibidem.

oraz zapewnienie ich realizacji poprzez przyjęcie odpowiednich procedur, aż do zapewnienia środków finansowych i innych niezbędnych zasobów.

Alexy stosuje termin „uprawnienia”, który ma wykraczać poza prawa do działań normatywnych, takich jak ochrona przez normy prawa karnego lub przyjęcie norm organizacyjnych i proceduralnych. Wyróżnia on uprawnienia w znaczeniu wąskim oraz w znaczeniu szerokim. I tak, uprawnienia w znaczeniu szerokim dzielą się na: 1) prawa do ochrony; 2) prawa do organizacji i procedury; oraz 3) uprawnienia w znaczeniu wąskim (podstawowe prawa socjalne)^[63].

W tym ujęciu trudno nie dostrzec potrzeby dochodzenia praw jednostki przed sądami. I tak Alexy stwierdza, że wszystkie prawa subiektywne i wszystkie uprawnienia funkcjonują w ramach trójstopniowej relacji pomiędzy prawnopodstawowym podmiotem uprawnionym, państwem oraz pozytywnym działaniem ze strony państwa. Jeśli podmiot uprawniony x posiada prawo przeciwko państwu s do podjęcia działań pozytywnych Φ , to to państwo posiada relatywny do x obowiązek do Φ . Zawsze, gdy zachodzi taka podstawowa relacja pomiędzy podmiotem uprawnionym a państwem, podmiotowi uprawnionemu przysługuje możliwość dochodzenia przysługującego mu prawa przed sądami^[64].

Zakres ochrony przyznanej konkretnemu prawu lub wolności oraz zakres spoczywających na państwie w tej sferze obowiązków może być różny. Zależy to od charakteru danego prawa lub wolności. Alexy nie wydaje się przekonany do koncepcji opartej na pojęciu „ważności” (*importance*) danego prawa. Uznaje to kryterium za nieadekwatne i całkowicie mgliste^[65]. Stwierdza on, że przede wszystkim problem leży w realnej potrzebie prawnopodstawowego zakotwiczenia konkretnego prawa. Wolności, jego zdaniem, są zawsze zagrożone, dlatego niezbędne jest ich całkowicie egzekwowalne prawnopodstawowe zabezpieczenie. Z kolei uprawnienia nie zawsze są zagrożone^[66].

Zdaniem Alexy’ego samo zapewnienie prawa podstawowego w każdej sytuacji i każdym aspekcie ciągle pozostaje kwestią ważności systemowej. Oddanie pełnego obrazu praw podstawowych nie może pozostawiać niczego na uboczu, tylko ze względu na szerokie poszanowanie tych praw. Skoro zapewnienie praw podstawowych często wiąże się z częściowym

⁶³ Ibidem, 294-296.

⁶⁴ Ibidem, 296.

⁶⁵ Ibidem, 298-299.

⁶⁶ Ibidem, 299.

brakiem realizacji innych praw, zapewnione prawa podstawowe zachowują swoje znaczenie jako prawnopodstawowy powód usprawiedliwiający brak zapewnienia innych praw. Prowadzi to Alexy'ego do wniosku, że konkretne propozycje podstawowe nie mogą wynikać wyłącznie ani z formalnej, ani z substancjalnej koncepcji, ani z prostego połączenia koncepcji materialnej i formalnej^[67].

Jak wspomniano Alexy wyróżnia uprawnienia w znaczeniu szerokim, które dzielą się na: prawa do ochrony, prawa do organizacji i procedury oraz uprawnienia w znaczeniu wąskim (podstawowe prawa socjalne). Te ostatnie obejmują np. prawo do pracy, prawo do świadczeń socjalnych czy prawo do nauki. Ze względu na podejmowaną problematykę nie będą one przedmiotem dalszych rozważań^[68]. W kontekście konstrukcji praw jednostki oraz zabezpieczenia ich regulacjami proceduralnymi i instytucjonalnymi należy skoncentrować się przede wszystkim na prawach do ochrony oraz prawach do organizacji i procedury.

Prawa do ochrony (lub prawa ochronne) obejmują te prawa podstawowe, w których podmiot uprawniony posiada przeciwko państwu prawo do ochrony przed ingerencją ze strony podmiotów trzecich. Problem istnienia praw ochronnych obejmuje aspekt substancjalny i strukturalny. Aspekt substancjalny odpowiada na pytania: co podlega ochronie oraz w jaki sposób. Z kolei aspekt strukturalny sprowadza się do pytań: 1) czy podlegają ochronie subiektywne praw czy tylko normy wymagające od państwa ochrony jednostki; oraz 2) czy prawa ochronne (*protective rights*) (o ile istnieją) rzeczywiście różnią się od praw obronnych (*defensive rights*)^[69].

Przykładem prawa ochronnego jest prawo do życia. Alexy jasno stwierdza, że nie ma wątpliwości, że państwo jest zobowiązane do ochrony jednostki przed zabójstwem. Co więcej, nie ma wątpliwości, że państwo ma zrealizować ten obowiązek poprzez prawnokarne zakazy oraz sankcje^[70]. Zdaje sobie jednak sprawę, że na tym gwarancje ochrony nie mogą poprzestać. Alexy stwierdza, że uznanie praw subiektywnych implikuje wyższy stopień realizacji niż wyłącznie spełnienie wymogów obiektywnych. Obiektywny zakaz ingerencji jest mniej niż ekwiwalentem subiektywnego prawa obronnego.^[71]

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ Szerzej na temat uprawnień w znaczeniu wąskim (podstawowe prawa socjalne) – zob.: Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 334-348.

⁶⁹ Ibidem, 300-301.

⁷⁰ Ibidem, 302.

⁷¹ Ibidem, 303-304.

Dlatego też prawo do życia powinno być chronione w sposób kompleksowy. Jako przykład Alexy podaje przykład wyroku w sprawie Schleyera. Stanowi on: „Art. 2 ust. 2 zdanie 1 w powiązaniu z art. 1 ust. 1 zdanie 2 GG zobowiązuje państwo do ochrony każdego życia ludzkiego. Ten obowiązek ochronny jest wyczerpujący”. Następnie wskazuje „o tym jak organy państwa spełniają swoje zobowiązanie ochrony życia, decydują same na własną odpowiedzialność. To do nich należy decyzja, które ochronne środki są odpowiednie i wymagane, aby zapewnić rzeczywistą ochronę życia”^[72]. W tym znaczeniu państwo powinno podjąć środki, które są skuteczne. Jeżeli zaś istnieje tylko jeden skuteczny środek, to obowiązkiem państwa będzie przyjęcie właśnie jego. Oznacza to, że „wolność wyboru środków ochrony życia może, w określonych okolicznościach, być ograniczona do tylko jednego szczególnego środka, jeśli skuteczna ochrona życia nie może być zapewniona w inny sposób”^[73].

Środki ochrony praw ochronnych wymagają złożonej struktury. Alexy stwierdza, że nie mogą one zostać podzielone wyłącznie na skuteczne i nieskuteczne. Obowiązki ochronne mają charakter zasad, więc wymagają maksymalnie rozległej ochrony, relatywnie do tego, co jest faktycznie i prawnie możliwe. Autor dostrzega szereg problemów dotyczących skuteczności tych praw. W szczególności zwraca uwagę na kwestię równowagi i skuteczności^[74].

Prawa do organizacji i procedury są kluczowym elementem rozważań dotyczących łączenia norm materialnych z zobowiązaniami o charakterze proceduralnym i instytucjonalnym. W najprostszym ujęciu założenie to zakłada istnienie połączenia pomiędzy prawami podstawowymi a organizacją i procedurą. Alexy zakłada, że kluczowym elementem takiego założenia jest sugestia, którą Häberle określa jako *status activus precessualis*. Założenie to ma odnosić się do „proceduralnej strony wolności konstytucyjnej”, prawnopodstawowego *due process*^[75].

Właściwie, prawa do organizacji i procedury zakładają istnienie dwóch odrębnych kategorii praw, zapewniających odpowiednio istnienie struktur i instytucji oraz procedur. Oznacza to, że należy je od siebie odróżnić, choć realizują one wspólny cel oraz wzajemnie uzupełniają się w zakresie praktycznego zabezpieczenia praw podstawowych. Spektrum opisanych

⁷² Ibidem, 309; Alexy cytuje wyrok w sprawie Schleyera (BVerfGE 46, 160, 164).

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Ibidem, 309-310 i nn.

⁷⁵ Ibidem, 314.

zagadnień jest bardzo szerokie. Sięga od praw do efektywnej ochrony prawnej, której nikt nie zawaha się określić jako „prawa do procedury”, po prawa do środków państwa o charakterze organizacyjnym. Objęcie (lub nieobjęcie) tego rodzaju różnych spraw jednym pojęciem jest usprawiedliwione tylko wtedy, kiedy można znaleźć wspólne cechy prowadzące do zbiorczego połączenia^[76].

Alexy określa procedury jako systemy reguł i/lub zasad służących do osiągnięcia rezultatów. Jeśli rezultat jest uzyskany przy poszanowaniu reguł i (lub) z uwzględnieniem zasad, to w aspekcie proceduralnym będzie się on wyróżniał pozytywnie. Jeżeli nie zostanie on osiągnięty w ten sposób, to w aspekcie proceduralnym będzie błędny i dlatego będzie się wyróżniał negatywnie. Takie szerokie pojęcie procedury ujmuje wszystko to, co mieści się w formule „urzeczywistniania i zagwarantowania praw podstawowych przez organizację i procedury”^[77]. Szerokie ujęcie procedur ukazuje, co dla idei procedury jest istotne w sferze praw podstawowych. Normy procedur i organizacji powinny być skonstruowane tak, aby ich rezultat był z wystarczającym prawdopodobieństwem i w wystarczającym wymiarze zgodny z prawami podstawowymi^[78].

Kwestie terminologiczne w tej sferze zdają się mieć drugorzędne znaczenie. Zamiast praw do organizacji i procedur, można byłoby po prostu mówić o prawach proceduralnych na podstawie szerokiej koncepcji procedury, która obejmuje również normy organizacyjne. Prawa proceduralne mogą obejmować zarówno prawa do przyjęcia pewnych norm proceduralnych, jak i prawa do określonej interpretacji i konkretnego zastosowania norm proceduralnych^[79].

Odnosząc się do problemu istnienia praw do organizacji i procedury, Alexy stwierdza, że najważniejszym pytaniem jest to, jak dalece uzasadnionym przez prawa podstawowe obowiązkom ustawodawcy w zakresie odpowiedzialności za konkretne procedury i organizację odpowiadają subiektywne prawa podstawowe podmiotów uprawnionych. Pytanie o zakres praw podstawowych prowadzi go do stwierdzenia, że – zgodnie z orzecznictwem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego – każde substancjalne prawo podstawowe zawiera prawo proceduralne^[80]. To ważne

⁷⁶ Alexy, „Teoria praw”, 356.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 317.

⁸⁰ Ibidem, 318.

stwierdzenie znajduje zastosowanie w zakresie podstawowych praw jednostki, choć sfera i zakres poszczególnych praw różnią się w zależności od charakteru prawa chronionego.

Alexy zadaje też istotne pytanie dotyczące praw proceduralnych. Zastanawiające jest, czy w ich przypadku chodzi o przypisywanie pozytywnemu statusowi prawa do pozytywnych działań, czy nie należą one do statusu negatywnego lub aktywnego^[81]. Odpowiadając na to pytanie, autor nie pozostawia większych wątpliwości, że zajmują one miejsce w obrębie statusu aktywnego, ale – co istotne – podkreśla także ich rolę w sferze statusu negatywnego.

W obrębie statusu negatywnego ustawodawcę również obowiązują pozytywne działania, takie jak choćby podjęcie pozytywnych działań, aby zapewnić utrzymywanie obowiązywania praw oraz potrzeba działań pozytywnych dla stworzenia procedur^[82]. Oznacza to, że nawet w przypadku realizacji praw negatywnych po stronie państwa w grę może wchodzić konieczność realizacji obowiązków pozytywnych.

Prawa do organizacji i procedur w obrębie praw podstawowych obejmują bardzo szeroki zakres działań po stronie państwa. Alexy dokonuje podziału na 1) uprawnienia prywatnoprawne, 2) procedury sądowe i administracyjne (procedury w węższym sensie) 3) organizację w węższym sensie oraz 4) kształtowanie decyzji państwa^[83].

Uprawnienia prywatnoprawne są prawami względem państwa do udostępniania norm konstytucyjnych do prywatnoprawnych czynności wywołujących skutki prawne, a tym samym do uzasadniania, zmieniania i unieważniania prywatnoprawnych pozycji prawnych^[84]. W tym ujęciu należy zwrócić uwagę na założenia istnienia prywatnych instytucji prawnych, które są wyrażone w szeregu praw podstawowych. Dotyczy to krajowych norm określających np. prawo do zawarcia małżeństwa czy poszanowania własności. W tym ujęciu poprzez zagwarantowanie prywatnoprawnych instytucji prawnych prawa podstawowe gwarantują procedury dla prywatno-autonomicznego kształtowania stosunków prawnych w relacji równoważności^[85].

Procedury sądowe i administracyjne przede wszystkim należy pojmować jako prawa do efektywnej ochrony prawnej. Miernikiem efektywnej

⁸¹ Alexy, „Teoria praw”, 359.

⁸² Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 319-323.

⁸³ Ibidem, 323.

⁸⁴ Alexy, „Teoria praw”, 364.

⁸⁵ Ibidem, 64-366.

ochrony prawnej jest skutek, w jaki procedura zabezpiecza substancjalne prawa podmiotu uprawnionego^[86]. Dla ukazania funkcji procedur sądowych i administracyjnych Alexy przywołuje stanowisko Federalnego Trybunału Konstytucyjnego: „Prawo proceduralne służy spowodowaniu zgodnych z prawem, i z tego punktu widzenia poprawnych, ale ponadto także w ramach tej poprawności, sprawiedliwych orzeczeń”^[87].

Procedury obejmują aspekt proceduralny i materialny. Pierwszy z nich zakłada, że poprawność rezultatu zależy wyłącznie od procedury. Z kolei model materialny zakłada, że istnieją proceduralnie niezależne standardy poprawności. Procedura zaś jest środkiem spełnienia ich w najwyższym możliwym stopniu oraz uzupełnienia uznaniowej sfery pozostawionej przez standard. Zdaniem Alexy’ego idea praw podstawowych jest zapewniona przed drugi model^[88].

Warto zwrócić uwagę, że prawa podstawowe, w pewnych aspektach pozostają nieproceduralne. Przykładem tego zjawiska jest ich relacja wobec demokratycznych procesów legislacyjnych. Nie wszystkie efekty dyskusji i głosowania w Parlamencie są konstytucyjnie możliwe. Z jednej strony prawa podstawowe bezpośrednio i pośrednio zabezpieczają udział w procesach demokratycznych. W tym znaczeniu są one proceduralne. Z drugiej strony ustanawiają materialne granice tych procedur, dlatego w tym znaczeniu są, według Alexy’ego, nieproceduralne^[89].

Procedury gwarantujące ochronę praw podstawowych zdają się niezbędne. Alexy stwierdza, że nawet jeśli procedura nie gwarantuje zgodności rezultatu z prawami podstawowymi, to jednak zwiększy się prawdopodobieństwo uzyskania zgodnego z nimi rezultatu. Z tego powodu procedury jako środki ochrony praw podstawowych są prawnopodstawowo wymagane^[90]. Powinno jednak być jasne, że samo zwiększenie prawdopodobieństwa uzyskania takiego rezultatu nie powinno być powodem rezygnacji ze sprawdzenia przez sąd zgodności rezultatów z normami praw podstawowych^[91].

Alexy stwierdza, że normy proceduralne nie mogą dziać wszystkiego. Od razu dodaje, że mimo to nie należy ich lekceważyć. Zawsze, gdy normy proceduralne mogą zwiększyć ochronę praw podstawowych, wymagają

⁸⁶ Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 326.

⁸⁷ Alexy, „Teoria praw”, 366.

⁸⁸ Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 327.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Alexy, „Teoria praw”, 367.

⁹¹ Ibidem, 367-368.

ich prawnopodstawowe zasady *prima facie*. Dlatego też we wszystkich sytuacjach dotyczących połączenia praw podstawowych i procedur aspekty proceduralne i materialne tworzą dualny model, który gwarantuje pierwotny charakter aspektu materialnego^[92].

Procedury mają za zadanie chronić aspekt materialny prawa podstawowego, ale jak widać, nie stanowią odrębnego prawa, tylko współtworzą i uzupełniają jego aspekt materialny. Ich celem jest zarówno ochrona praw jednostki w kontekście naruszeń dokonywanych zarówno przez państwo, jak i osoby trzecie^[93].

Organizacja w węższym sensie reguluje ukierunkowane na określony cel współdziałanie wielu osób. I tak grupa ta przewiduje prawnopodstawowe wymogi, np. dla prawa o szkolnictwie wyższym, prawa rozgłośni radiowych czy prawa do współokreślenia^[94]. W tym znaczeniu organizacja w węższym sensie dotyczy głównie podmiotów zbiorowych, a więc jednostek będących członkami ogółu jednostek. Warto zwrócić uwagę, że prawa zbiorowości oraz ich ochrona lub dochodzenie praw w żaden sposób nie wyklucza ani nie ogranicza możliwości ochrony lub dochodzenia praw jednostki, przynależącej do danego podmiotu zbiorowego^[95].

Ostatnią z wyróżnionych przez Alexy'ego grup działań, składających się na prawa do organizacji i procedur w obrębie praw podstawowych, jest kształtowanie woli państwa. Obejmuje ono prawa wobec państwa do przyjęcia regulacji przewidujących procedury umożliwiające udział w kształtowaniu opinii państwowej^[96]. Przykładem mogą być prawa wyborcze jednostki.

Na podstawie prawa do wybierania dysponent tej kompetencji jest uczestnikiem ustawodawstwa (jako procesu), choć może on być przeciwnikiem ustawodawcy, ponieważ jego prawo ogranicza kompetencje ustawodawcy. I tak uczestniczy on w procesie kształtowania woli, choć jego prawa podstawowe ograniczają kompetencje ustawodawcy. Zdaniem Alexy'ego, prawa podstawowe, zabezpieczając demokratyczną procedurę, wyrażają zaufanie do jej rozsądku, jednak to zaufanie nie jest bezgraniczne. Pomiędzy prawami podstawowymi a zasadą demokracji istnieje zarówno wewnętrzny związek, jak i relacja napięcia^[97].

⁹² Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 328.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Alexy, „Teoria praw”, 368.

⁹⁵ Zob. szerzej: Alexy, *A Theory of Constitutional Rights*, 328-333.

⁹⁶ Ibidem, 334.

⁹⁷ Alexy, „Teoria praw”, 374.

4 | Podsumowanie

Jak widać, poglądy Roberta Alexy'ego przywiązują wagę zarówno do zagadnienia proceduralnego uzupełniania norm praw materialnych, jak też do ich konstrukcji. Z perspektywy międzynarodowej ochrony praw człowieka należy z całą mocą stwierdzić, że rozważania Alexy'ego stanowią istotną podstawę teoretyczną pod konstrukcję dzisiejszych norm zapewniających ochronę praw jednostki.

W tej mierze, jego badania stanowią doskonałe uzupełnienie teorii prawa natury (czy etyki prawa natury), reprezentowanej choćby przez Finnis'a. Poglądów Alexy'ego nie należy traktować jako kategorycznie odmiennego podejścia od ujęcia finnisowskiego. Zdecydowanie ciekawsze wydaje się spojrzenie na obie teorie zakładające ich wzajemne uzupełnianie się w drodze syntezy. Przy takim założeniu trudno byłoby nie dostrzec związków badań zarówno Finnis'a, jak i Alexy'ego ze współczesną konstrukcją norm prawa międzynarodowego praw człowieka. Dotyczy to zwłaszcza potrzeby uzupełniania norm materialnych gwarancjami proceduralnymi.

Naturalnie trudno byłoby uznać, że poglądy zarówno Alexy'ego, jak i Finnis'a stanowią wyczerpującą analizę konstrukcji zobowiązań o charakterze proceduralnym oraz konieczności dopełnienia prawa o charakterze materialnym procedurami skutecznego dochodzenia. Ich badania stanowią jednak ważny element teoretycznoprawnej podstawy tych konstrukcji.

Bibliografia

- Aarnio Aulis, „Form and Contest in Law: Dimensions and Definitions of Legal Positivism” *Archivum Juridicum Cracoviense*, XII (1980).
- Alexy Robert, *A Theory of Constitutional Rights*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Alexy Robert, „W obronie niepozytywistycznej koncepcji prawa”, tłum. Lech Morawski, *Państwo i Prawo*, z. 11-12 (1993): 34-49.
- Alexy Robert, *Teoria praw podstawowych*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010.
- Alexy Robert, *The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism*. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Alexy Robert, *Theorie der Grundrechte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986.

- Araszkiewicz Michał, Tomasz Gizbert-Studnicki, „Teoria praw podstawowych Roberta Alexy’ego” *Przegląd Sejmowy*, nr 3 (104), (2011): 113-130.
- Bradley Gerard V., George Robert, “The New Natural Law Theory: A Reply to John Porter”, *The American Journal of Jurisprudence*, 39 (1994);
- Chappell Timothy, *Understanding Human Goods: A Theory of Ethics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998.
- Chartier Gary, *Economic Justice and Natural Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Crowe Jonathan, “Natural Law Beyond Finnis” *Jurisprudence*, nr 2 (2011): 294-295.
- Murphy Mark C., *Natural Law in Jurisprudence and Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Czepek Jakub, *Standard skutecznego śledztwa w sferze ochrony prawa do życia w systemie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2021.
- Czepek Jakub, „Zaległości orzecznicze Europejskiego Trybunału Praw Człowieka oraz mechanizmy służące ich eliminacji” *Prawo i Więź*, nr 4(38) (2021): 59-74. <https://doi.org/10.36128/priw.vi38.359>.
- Czepek Jakub, *Zobowiązania pozytywne państwa w sferze praw człowieka pierwszej generacji na tle Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2014.
- Detmold Michael J., *The Unity of Law and Morality: A Refutation of Legal Positivism*. Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984.
- Dworkin Ronald, *Biorąc prawa poważnie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.
- Dworkin Ronald, *Is Democracy Possible Here? Principles for a New Political Debate*. Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2008.
- Dybowski Maciej, „R. Alexy – Niepozytywistyczna filozofia prawa”, [w:] *Przyszłość dziedzictwa Robert Alexy, Ralf Dreier, Jürgen Habermas, Otfried Höffe, Arthur Kaufmann, Niklas Luhmann, Ota Weinberger: portrety filozofów prawa*, red. Jerzy Zajadło. Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2008.
- Finnis John, *Fundamentals of Ethics*. Oxford: Clarendon Press, 1983.
- Finnis John, *Natural Law and Natural Rights*. Oxford-New York: Oxford University Press, 2011.
- Gizbert-Studnicki Tomasz, Adam Dyrda, Andrzej Grabowski, *Metodologiczne dycho- tomie. Krytyka pozytywistycznych teorii prawa*. Warszawa: Wolters Kluwer, 2016.
- Gomez-Lobo Alfonso, *Morality and the Human Goods. An Introduction to Natural Law Ethics*. Washington: Georgetown University Press, 2002.
- Greenberg Mark, „How Facts Make Law” *Legal Theory*, nr 3 (2004): 157-198.

- Hart Herbert Lionel Adolphus, *The Concept of Law*. Oxford: Oxford University Press 2012.
- Jean Porter, „Basic Goods and the Human Good in Recent Catholic Moral Theology” *The Thomist*, 57 (1993): 27-49.
- Lang Wiesław, Jerzy Wróblewski, *Współczesna teoria i filozofia prawa w USA*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986.
- Lubertowicz Marcin, „Lex iniustissima non est lex. Formuła Gustava Radbrucha jako alternatywa dla międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka” *Studia Erasmiana Wratislaviensia*, z. 4 (2010): 361-378.
- Łabieniec Paweł, *Prawo rozumu. O teorii prawa naturalnego Johna Finnis’a*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego 2004.
- Łętowska Ewa, „Multicentryczność współczesnego systemu prawa i jej konsekwencje” *Państwo i Prawo*, nr 4 (2005): 3-10.
- Marmor Andrei, „Legal positivism: Still Descriptive and Morally Neutral” *Oxford Journal of Legal Studies*, nr 4 (2006): 683-704.
- Mik Cezary, „Teoria obowiązków pozytywnych państw-stron traktatów w dziedzinie praw człowieka na przykładzie Europejskiej Konwencji Praw Człowieka”, [w:] *Księga jubileuszowa profesora Tadeusza Jasudowicza*, red. Jan Białocerkiewicz, Michał Balcerzak, Anna Czaczk-Durlak. Toruń: TNOiK, 2004.
- Morawska Elżbieta Hanna, *Zobowiązania pozytywne państw-stron Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*. Warszawa: Katedra Ochrony Praw Człowieka i Praw Międzynarodowego Humanitarnego WPiA UKSW, 2016.
- Mowbray Alastair R., *The Development of Positive Obligations under the European Convention on Human Rights by the European Court of Human Rights*. Oxford-Portland-Oregon: Hart Publishing, 2004.
- Oderberg David S., *Moral Theory: A Non-Consequentialist Approach*. Oxford: Blackwell Publishers, 2000.
- Murphy Mark C., *Natural Law and Practical Rationality*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Opalek Kazimierz, *Studia z teorii i filozofii prawa*. Kraków: Wydział Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego 1997.
- Opalek Kazimierz, Jerzy Wróblewski, „Aksjologia – dylemat między pozytywnym prawem prawniczym a doktrynami prawa natury” *Państwo i Prawo*, nr 9 (1966): 251-263.
- Opalek Kazimierz, Jerzy Wróblewski, *Współczesna teoria i socjologia prawa w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983.
- Radbruch Gustaw, „Ustawowe bezprawie i ponadustawowe prawo”, tłum. Jerzy Stelmach, [w:] *Współczesna teoria i filozofia prawa na Zachodzie Europy*. Wybór

- tekstów, oprac. Tomasz Gizberst-Studnicki, Krzysztof Pleszka, Ryszard Sarkowicz, Jerzy Stelmach. Kraków: nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1985.
- Radbruch Gustaw, „Pięć minut filozofii prawa”, tłum. Jerzy Stelmach, [w:] *Współczesna teoria i filozofia prawa na Zachodzie Europy. Wybór tekstów*, oprac. Tomasz Gizberst-Studnicki, Krzysztof Pleszka, Ryszard Sarkowicz, Jerzy Stelmach. Kraków: nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1985.
- Radbruch Gustaw, „Ustawa i prawo”, tłum. Jerzy Zajadło *Ius et Lex*, nr 1 (2002): 157-163.
- Rijpkema Peter, „The Inevitability of Moral Evaluation” *Ratio Juris*, nr 4 (2011): 413-434.
- Simmonds Nigel, *Law as a Moral Idea*. Oxford: Oxford University Press, 2008.
- Wiśniewski Adam, „Europejski Trybunał Praw Człowieka trybunałem konstytucyjnym Europy?” *Prawo i Więź*, nr 4(34) (2020): 320-347. <https://doi.org/10.36128/priw.vi34.207>.
- Xenos Dimitris, *The Positive Obligations of the State under the European Convention of Human Rights*. London-New York: Routledge Research in Human Rights Law, 2012.
- Zajadło Jerzy, *Formuła Radbrucha. Filozofia prawa na granicy pozytywizmu prawniczego i prawa natury*. Gdańsk: Wydawnictwo Arche, 2001.

